

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Bruggen in een donkere tijd. Het lidwoord in de
Semitische inscripties en de historische
linguïstiek**

Gzella, H.

Citation

Gzella, H. (2006). *Bruggen in een donkere tijd. Het lidwoord in de Semitische inscripties en de historische linguïstiek*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4477>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4477>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Bruggen in een donkere tijd
Het lidwoord in de Semitische inscripties en de historische linguïstiek

Rede uitgesproken door

prof. dr. Holger Gzella

bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de
Hebreeuwse en Aramese Taal- en Letterkunde
aan de Universiteit Leiden
op 24 februari 2006

De Hebraïstiek is één van de oudste disciplines waarover de universiteit in de nieuwe tijd beschikt. Als gevolg van de Reformatie en de daaruit voortvloeiende herbezinning op de originele Bijbeltekst veroverde de studie van het Hebreeuws, naast het Grieks en het Latijn, een vaste plaats als “derde taal” in het kader van de humanistische opleiding. Overal in Europa werden daarom desbetreffende leerstoelen ingesteld, in Leiden al in april 1575, spoedig na de stichting van de Universiteit zelf (Grant 2005). De eerste Leidse leerstoelhouder Hebreeuws, Herman Reneker, verlatiniseerd Renecherus, was overigens net als ik een Westfaler van geboorte en afkomstig uit Heidelberg, al in deze tijd een belangrijk centrum voor de bestudering van het Hebreeuws en het Aramees. Daar was hij echter wegens smaad en eerbreuk veroordeeld en verbannen; in mei 1576 werd hij vervolgens ook in Leiden weer ontslagen: hij zou zijn onderwijstaak niet naar behoren vervullen, regelmatig leugens over anderen verkondigen, mensen uitschelden, teveel drinken en zich onzedelijk gedragen. De druppel die de emmer deed overlopen was blijkbaar dat hij zijn achterwerk liet zien aan zijn hospita. Hoewel ik dus mijn afkomst deel met Reneker en net als hij een liefhebber ben van duidelijke stellingnamen, kan ik u geruststellen: ikzelf heb gelukkig geen hospita. *Exemplis discimus*, zullen we maar zeggen.

Vanaf het begin van de nieuwe kerndiscipline hoorde ook het – destijds nog meestal “Chaldeeus” genoemde – Aramees daarbij, in het bijzonder omdat een deel van het Oude Testament in het Aramees overgeleverd is. Dit vrij kleine deel omvat de uit spreekwoorden en kunst welbekende verhalen over de kolos op lemen voeten, de drie jongelingen in de vuuroven of, in Rembrandts geboortestad bijzonder noemenswaardig, het schrift op de muur. Nog steeds behandelen de desbetreffende woordenboeken ook de Bijbels Aramese woordenschat. Maar de oorspronkelijke reikwijdte van dit vak was destijds veel breder: zowel de studie van de andere reeds bekende Semitische talen als hun verspreiding door middel van het opkomende drukkerswezen maakten deel uit van de Hebraïstiek. Franciscus Raphelengius, of Frans van Ravelingen, vanaf juni 1586 de derde hoogleraar Hebreeuws te Leiden, gaf niet alleen onderwijs in Hebreeuws en Bijbels Aramees (enkele collegeroosters die uit deze tijd bewaard zijn gebleven, laten al de verbondenheid van beide talen zien), maar hij werd ook de grondlegger van de Arabische typografie in Nederland. Inderdaad kan men van mensen zoals hij leren hoe nauw wetenschap en boekcultuur bij elkaar horen, ja hoe een hedendaags *Orchideenfach* toen zelfs de technische vooruitgang in Europa bespoedigde! Het is waarschijnlijk ook geen toeval dat later Zellig S. Harris (1909–1992), een pionier van de computerlinguïstiek, oorspronkelijk als een knappe Hebraïcus en Semitist is begonnen (Harris 1936; 1939), evenals zijn nog veel beroemdere leerling Noam Chomsky (Chomsky 1951).

Alleen een eenzijdige historische weergave beperkt deze vroege ontwikkeling van de Semitische taal- en letterkunde tot het protestantisme: vooral katholieke ambities tot uniëring met bepaalde Oosterse kerken hebben de studie van het Syrisch, de Ara-

mese *lingua franca* van het gehele christelijke Midden-Oosten, in Europa tijdens de 16de eeuw zeer begunstigd; en hetzelfde gold voor de bestudering van het Klassiek-Ethiopisch, enige tijd later en om min of meer dezelfde redenen. Op deze manier werd, als gevolg van heel verschillende interessen, maar vergelijkbare inspanningen, de canon van de Semitische schooltalen vastgelegd die nog steeds als een soort Archimedisch punt fungeert en de toonaangevende referentiewerken bepaalt. In de tussentijd zijn echter de onderwerpen voornamelijk door veel vers bronnenmateriaal enorm gegroeid: eerst dankzij individuele onverschrokken oriëntreizigers (van wie lang niet iedereen terugkeerde) die van inscripties en monumenten tekeningen maakten, later op grote schaal dankzij uitgebreide expedities. Dit heeft langzamerhand geleid tot de verzelfstandiging van bepaalde disciplines uit de Hebraïstiek en haar Bijbels-theologische referentiekader: allereerst, onder de invloed van de Verlichting, de Arabistiek in de 18de eeuw; toen, als gevolg van de grote opgravingen in het Oude Nabije Oosten en de ontcijfering van het spijkerschrift, de Assyriologie in de 19de eeuw; en rond dezelfde tijd, de historisch-vergijkende Semitische Filologie, door het ontstaan van een nieuw en tot op heden heersend wetenschappelijk paradigma (Gzella 2005: 72–78). Hier voel ik mijzelf het meeste thuis: “filologie” in de breedste zin van het woord omvat ontsluiting, becommentariëring en ook historisch bewuste verklaring van alle taalgebaseerde getuigen. Net als een goede solist probeert de filologie iedere toon te laten oplichten.

De interne ontwikkeling van de Hebraïstiek tot op heden is een afspiegeling *en miniature* van het geschetste proces. In de loop der tijd werden er namelijk teksten gevonden die veelal waren geschreven in talen uit het eerste millennium v.Chr., en die linguïstisch heel dicht bij het Hebreeuws stonden; door middel van vergelijking konden ze dan ook vrij gauw worden ontcijferd (Lidzbarski 1898: 89–110). Om deze reden vallen ze over het algemeen nog steeds onder de verantwoordelijkheid van de Hebraïsten. Dit betreft vooral het Phoenicisch-Punisch, waarvan de eerste inscriptie al in 1735 werd gepubliceerd, en waarvan men de geleidelijke ontsluiting kan plaatsen in de tijd tussen Abbé Barthélemy in 1758 en de grootste Hebreeuwse lexicograaf, Wilhelm Gesenius, in 1837. Net als de ontcijfering van het spijkerschrift enkele jaren later was dit, bij wijze van spreken, een openbaar proces, want Gesenius ging om met de grote mensen van zijn tijd (Eißfeldt 1948), zoals Wilhelm von Humboldt en zelfs Goethe, met wie hij ooit lunchte (Goethe noteerde in zijn dagboek dat hij vervolgens Gesenius' boeken had gelezen!). Al vanaf Hendrik Arent Hamaker (1789–1835) tot op de huidige dag is het Phoenicisch in Leiden op een zeer markante manier vertegenwoordigd. Vervolgens werden het Moabitisch en het Ammonitisch ontdekt, twee talen die allebei slechts in een handvol getuigen zijn gedocumenteerd en dus nog vele vraagtekens oproepen, maar die wel degelijk bijdragen tot een preciezere waarneming van het rijke en ingewikkelde dialectlandschap in de omgeving van het Oud-Hebreeuws (zie daarvoor ook Garr 1985).

Het Ugaritisch uit het tweede millennium tenslotte, is pas sinds 1929 bekend. De ontcijfering van deze taal in 1930 door Hans Bauer uit Halle (1878–1937) wekte de

geheel verdwenen wereld van Kanaänitische gemeenschappen in Syrië en Palestina net vóór het ontstaan van de Israëlitische maatschappij weer tot leven: Israël als groep mensen werd voor de eerste keer rond 1205 v.Chr. in de Egyptische stèle van farao Merenptah genoemd, de stadstaat Ugarit bloeide vanaf ca. 1400 tot ca. 1200 v.Chr., het begin van een nieuwe tijd in de Levant. Sinds de ontdekking ervan is het Ugarietisch zonder enige twijfel een onontbeerlijk uitgangspunt voor elke historische benadering van de Hebreeuwse taal. De mooie voormalige naam van de Leidse opleiding, “Hebreeuws, Aramees, Ugarietisch” hield rekening met dit feit. Bauer, die overigens lang daarvoor (in 1913) als onderzoeker ook korte tijd in Leiden werkte en wiens geweldige *manes* ik daarom uitdrukkelijk welwillend wens, werd in feite de grondlegger van een echt historische Semitistiek. Zijn adres was destijds Witte Singel 31a, hoewel ik niet weet of het identiek is aan het huis dat nu nummer 31 heeft of ooit op de plek van de huidige Universiteitsbibliotheek stond. Een eventuele bedevaart zou dus plaats vinden ergens tussen mythe en geschiedenis, zoals vaak het geval is.

Naast de Hebraïstiek staat tegenwoordig nog steeds de Aramaïstiek, nu niet meer beperkt tot een appendix, maar als een geëmancipeerde, zelfstandige discipline. Zoals inmiddels bekend is, omvat ze waarschijnlijk de meest ingewikkelde subgroep van de Semitische talen überhaupt; daarom moet ze meer als een eigen taalfamilie dan als een taal op zichzelf beschouwd worden (Beyer 1984: 23–71; Huehnergard 1995): “Aramees” omvat veel meer dan alleen zijn in het Westen meest bekende verschijningsvormen, zoals het Bijbels Aramees, de Joods-Arameese Bijbelvertalingen (de zogenaamde Targomim) en het Syrisch. Bovendien weet men nu dat het Aramees een ononderbroken traditie kent van maar liefst drieduizend jaar. Het werd eeuwenlang als kanselarijtaal gebruikt door Mesopotamiërs, Iraniërs en Arabieren; als spreek- en wetenschapstaal in de joodse traditie; als theologische- en liturgische taal van het Christelijke Midden-Oosten en gnostische groepen; als identiteitsbepalende moedertaal van nog steeds bestaande minderheden bijna overal ter wereld. Vanaf het begin van de tekstoverlevering rond 850 v.Chr. blijkt het Aramees, in tegenstelling tot de soms geuite opvatting, al lang een zelfstandig idioom te zijn. Beide disciplines, zowel de Hebraïstiek als de Aramaïstiek, beschikken dus over bronnenmateriaal dat zich uitstrekt vanaf rond 1000 v.Chr. tot op heden, met inbegrip van de nog steeds levende vormen van deze talen.

In het bijzonder binnen de joodse traditie lopen het Hebreeuws en het Aramees naast elkaar en door elkaar heen, omdat de Hebreeuwse teksten door Arameessprekende geleerden bestudeerd en becommentarieerd werden; hierdoor kwam het Hebreeuws natuurlijk op zijn laatst vanaf de Babylonische ballingschap onder een groeiende Arameese invloed te staan, die nog steeds herkenbaar zijn stempel drukt op klank- en vormleer, op woordenschat en syntaxis van het Modern Hebreeuws, hoewel contact met Europese talen het Semitische karakter van de eerste officiële taal van de huidige staat Israël voortdurend verandert. De oogst van deze bijzondere situatie voor de algemene taalkunde moet in feite nog worden binnengehaald. Zelfs Herman Rene-

ker had na heel veel sterke drank een dergelijke uitbreiding van de oorspronkelijke wetenschappelijke doelstelling beslist niet kunnen voorzien.

Het zijn echter de epigrafische teksten, zoals inscripties, ostraca, papyri etc.,¹ die het meeste licht werpen op de genese van de “klassieke” taalvormen binnen de Westerse studie van het Hebreeuws en het Aramees, te weten de talen van het Oude Testament, de joodse traditieliteratuur, de theologische boeken uit het Christelijke Midden-Oosten en de Schriften van de Mandeeërs. De getuigen van deze klassieke variëteiten, aan de ene kant, zijn bijna allemaal het resultaat van een levendige handschriftenoverlevering via kopieën van kopieën, waardoor de teksten in de loop der tijd grammaticaal en zelfs inhoudelijk bewerkt werden, en de aard van de originele versie veranderde door de, al dan niet bewuste, inbreng van kopiïsten. Bovendien duiden de Semitische alfabetten oorspronkelijk alleen de medeklinkers aan; de latere vocalisatie van de middeleeuwse manuscripten wijkt echter vaak behoorlijk af van de wijze waarop de tekst in de tijd van zijn ontstaan werd uitgesproken. Het origineel lijkt dus altijd op Kants *Ding an sich*: ondanks alle noodzakelijke inspanningen van tekstkritici is het uiteindelijk niet met zekerheid grijpbaar. Daarom kost het veel moeite om op basis van dit tekstmateriaal de ontwikkeling van een taal te volgen: want wie een dergelijk handschrift bestudeert, komt daarin onvermijdelijk heel verschillende taalstadia of zelfs mengvormen tegen, waarin diverse tradities zijn opgenomen – hoort de stemmen van generaties van redacteuren en kopiïsten, beschouwt een beeld met een eeuwenlange belichtingstijd. Voor de grammatici van de late 19de en vroege 20ste eeuw was deze aporie volstrekt onoplosbaar; net als Mozes keken ze in het gunstigste geval naar een land dat ze zelf niet konden betreden.

In dit opzicht zijn de latere generaties gelukkiger. De epigrafische teksten, aan de andere kant, vormen namelijk een soort plaatselijke momentopnamen en maken het dus mogelijk om veranderingen op een betrouwbare manier te traceren, de samenklank van bijvoorbeeld het Bijbels Hebreeuws of het Bijbels Aramees te reconstrueren tot zijn volledige partituur. Werden ze ooit alleen ontcijferd vanwege hun nauwe verwantschap met het Hebreeuws en de beter bekende vormen van het Aramees, tegenwoordig dragen ze er hunnerzijds toe bij om ingewikkelde verschijnselen in de grammatica van de Semitische traditietaalen te onttraadselen – daarmee bedoel ik natuurlijk geen abstracte historische waarheid buiten de subjectieve interpretatie (want werkelijkheid is alleen als geïnterpreteerde werkelijkheid toegankelijk), maar de mogelijkheid om gegevens in een zinvolle samenhang te kunnen plaatsen. Met name de oudste Phoenicische inscripties tonen zich nu meer en meer een soort *missing link* tussen de Semitica van het eerste en van het tweede millennium v.Chr.

Kenmerkend zowel voor het Hebreeuws en zijn zusters als voor het Aramees, in vergelijking met typologisch oudere fasen, is het verdwijnen van de casusuitgangen en een radicale herstructurering van het werkwoordsysteem. In beide talen ligt aan deze forse verschillen één specifieke, maar ingrijpende fonetische verandering ten grondslag, te weten de uitval van de korte onbeklemtoonde klinkers aan het einde van een woord, die de verschillende naamvallen en werkwoordsparadigmata markeerden.

Alleen in het Phoenicisch toont zich direct deze ontwikkeling, die blijkbaar in de loop van een paar decennia plaatsvond (Gzella 2004: 310–326). De Phoenicische teksten werpen daarom een helder licht op het ontstaan van het taaltype dat kenmerkend zou worden voor het Hebreeuws en het Aramees, tijdens de formatieve periode tussen rond 1200 en 800 v.Chr. Dit tijdsbestek beschouwen vele disciplines die zich met het oude Middellandse Zeegebied bezig houden als een periode van *Dark Ages*, zoals men in de Griekse Geschiedenis sinds ongeveer honderd jaar zegt.² Linguïstische ontwikkelingen die hun neerslag hebben gevonden in de oudste Semitische inscripties, kunnen echter over bepaalde processen in deze donkere tijd opheldering geven.

Natuurlijk reflecteren ook de epigrafische tekstdragers meestal niet precies de gesproken taal, omdat de stijl vaak erg formeel en conservatief is. Bovendien kunnen de beperkingen van de overwegend consonantische schrijfsystemen, de regelmatig optredende schrijffouten of historische spellingen en de zeer bescheiden omvang van de corpora alleen worden goedge maakt als men de verschillende feiten op een scherpzinnige manier met elkaar in verband brengt (Hackett 2002). In dit proces spelen ook de moderne Semitische talen een rol, en met deze moet men in het bijzonder bij de reconstructie van de oorspronkelijke uitspraak rekening houden. Grotere corpora leveren nochtans niet minder methodologische problemen op, maar simpelweg andere; de mogelijkheid om intelligente vragen te stellen wordt daarom volstrekt niet bepaald door de omvang van een tekstuele basis (zie Miller 2004). Wanneer het dus een keer lukt om een dergelijke filologische schatkamer te openen, loont taalkundige ascese; dit geldt overigens niet alleen voor grammaticale verschijnselen, waartoe ik me hier wil beperken, maar feitelijk voor alle facetten van het dagelijks leven en de cultuur van de betreffende maatschappijen. Deze kennis, gerelateerd aan literatuurwetenschap, antropologie en sociologie, bespoedigt niet minder de Bijbelse exegese. Ook de historische linguïstiek, die sinds de laatste jaren onder veranderde voorwaarden opnieuw hoogtij viert, beoogt nu bredere culturele doelstellingen: ze is aan het begin van de 21ste eeuw niet meer, zoals in de 19de eeuw, beperkt tot de abstracte reconstructie van specifieke vormen, maar wil op basis van taalgerelateerde gegevens ook de verschillende stadia van culturen traceren (Beekes 1995: 34–52).

Een schoolvoorbeeld van de manier waarop nauwkeurige historische bestudering van de inscripties de kijk op de Semitische talen kan verscherpen is de genese van het lidwoord. Hoewel de boeiende, voorheen decennialang in winterslaap verkerende, maar sinds kort weer vrij levendige discussie daarover tot nu toe zeker niet het einde heeft bereikt, worden juist in het licht van dit specifieke geval de beperkingen van het gebruikelijke methodologische referentiekader steeds duidelijker. Op basis hiervan lijkt het de moeite waard om een nieuwe interpretatie van enkele fundamentele uitgangspunten van de Semitische taalvergelijking te schetsen. Het waarschuwend voorbeeld van oud-collega Reneker altijd voor ogen, wil ik me inspannen om deze aanpak, waarvan ik nu een representatieve demonstratie zal geven, in de toekomst verder uit te breiden.

De vroegste Semitische getuigen, dat wil zeggen het Akkadisch in Mesopotamië en de voorlopers van het Hebreeuws in Syrië-Palestina in de bronstijd, zoals het Ugarietisch, hebben kennelijk nog geen echt lidwoord. Pas bij talen die bekend zijn vanaf het begin van het eerste millennium v.Chr. komt deze categorie voor als een vast deel van het grammaticale systeem:³ ze wordt voor de ogen van de aandachtige toeschouwer geboren. Het valt echter wel op dat al in de eerste eeuwen van het eerste millennium tal van verschillende vormen in diverse Semitische talen de functie van een lidwoord vervullen. Inscripties getuigen van niet minder dan vijf morfologische varianten van dit element en wisselende posities ten opzichte van zijn referentiewoord:

1. Ten eerste heeft het lidwoord langs de oostelijke kust van de Middellandse Zee in de Kanaänitische talen, waartoe het Hebreeuws, het Phoenicisch, het Moabitisch en het Ammonitisch behoren, de vorm van een vooropgesteld /ha-/, waarschijnlijk overal ook met een verdubbeling of verlenging van de eerste medeklinker van het volgende woord, dus /sipr/ “tekst”, maar /has-sipr/ “de tekst”. Vanaf de Yahimilk-inscriptie van ca. 950 v.Chr. (KAI 4), de oudste getuigen voor de gehele taalgroep, is het lidwoord als medeklinkerteken {h} grijpbaar in de consonantisch geschreven teksten, terwijl het in de oudste Phoenicische inscripties van een paar decennia eerder nog ontbreekt (Gzella 2006a);
2. ten tweede is in het Aramees, waarvan de directe overlevering rond 850 v.Chr. inzet als kanselarijtaal van plaatselijke vorstendommen in Syrië, het lidwoord al vanaf het begin een gesuffigeerd element /-ā’/ (met glottisslag), later /-ā/ (zonder glottisslag), geschreven met het medeklinkerteken {’}: /malk/ “koning”, maar /malk-ā(’)/ “de koning” (dit verandert in het Aramees in de loop der millennia ten gunste van een geprefigeerd lidwoord dat uit een demonstrativum is ontstaan: Jastrow 2005);
3. ten derde vertoont het Sabees in het Zuid-Westen van Arabië, met andere talen uit hetzelfde gebied traditioneel samengevat onder de noemer “Oud-Zuid-Arabisch”, vanaf de 8ste eeuw v.Chr. een gesuffigeerd -n of -hn: *šlm* /šalm-/ “beeld”, maar *šlmn* /šalmu-an/ (of /šalman-?) “het beeld”;⁶
4. ten vierde heeft het Oud-Noord-Arabisch, dat eveneens vanaf dezelfde tijd bekend is in verschillende dialecten tussen Centraal-Arabië, Zuid-Syrië en Zuid- en Oost-Jordanië, wederom een geprefigeerde h- of hm-.⁷
5. Tenslotte sluit zich ook de taal die ten grondslag ligt aan het Klassiek-Arabisch aan bij een eigen tak van het Noord-Arabisch. Kenmerkend voor deze dialectgroep is een prefix met de basisvorm /³al-/ (aan het begin van een zin) of /l-/ (in context) als lidwoord, waarbij de /l/ in dit geval, merkwaardig genoeg, aan bepaalde medeklinkers assimileert. Hoewel de oudste globaal dateerbare tekst, de sinds 1979 bekende ‘En-‘Avdat-inscriptie uit de Negev, pas rond de tweede eeuw n.Chr. geschreven werd, kan men het bestaan van een soortgelijk lidwoord reeds eeuwen eerder bewijzen.⁸

Deze taalgroepen staan echter niet allemaal los van elkaar, maar laten bepaalde gemeenschappelijke verschijnselen zien. Sinds de 19de eeuw fungeert binnen de historische taalkunde meestal nog steeds het zogenaamde “stamboommodel” als een hulpmiddel om gelijkenissen tussen verschillende talen als een resultaat van genetische verwantschap te verklaren, net als in de biologie. (Men heeft recentelijk geprobeerd om te bewijzen dat Darwin’s diagrammen in feite geen bomen zijn, maar koralen: *Had we but world enough and time* voor deze details!) Volgens een dergelijk model vormen het Kanaänitisch, het Aramees, het Sabees en het Oud-Noord-Arabisch samen een eigen tak van de stamboom, het zogenaamde “Centraal-Semitisch” (Huehnergard 2005), met één gemeenschappelijke voorganger waaruit de genoemde individuele talen door afsplitsing ooit zijn ontstaan. Het concept van een “Centraal-Semitische” subgroep heeft in de loop van de laatste twintig jaar terrein gewonnen en wordt door velen als definitief beschouwd.

Voor de meeste verschijningsvormen van het lidwoord in deze idiomen bestaat inderdaad een keurige Semitische etymologie.⁹ De meeste deskundigen zijn het er in ieder geval over eens dat de vormen met *h(n)*- of *-(h)n* in het Kanaänitisch, het Oud-Zuid-Arabisch en het Oud-Noord-Arabisch kunnen worden afgeleid van een demonstratief element */han-/ (zo al Ungnad 1907: 211). Een dergelijk element is in verschillende oude Semitische talen ook daadwerkelijk gedocumenteerd, zoals *annû* in het Akkadisch of *hm* /han/ in het Ugaritisch. Bovendien strookt deze etymologie met het feit dat een lidwoord in de talen van de wereld praktisch uitsluitend uit een demonstratief element ontstaat (Lyons 1999: 331–334), zoals bijvoorbeeld in het Romaans waar *le*, *il* en *el* gebaseerd zijn op het Latijnse *ille* “die”. Een zelfstandig demonstrativum in een variabele woordvolgorde als oervorm verklaart tenslotte ook waarom later het lidwoord in sommige Semitische talen vooraan, in andere achteraan staat. Dezelfde variatie komt ook elders voor, bijvoorbeeld in het Roemeens in tegenstelling tot de overige Romania. In beide taalfamilies is sprake van in principe één linguïstisch erfgoed dat vervolgens door een aanzienlijke geografische verspreiding in verschillende mate verandert (zie Huehnergard 2002: 134-135 voor het nog onderschatte nut van vergelijkingen langs deze lijnen).

Het blijkt echter iets moeilijker te zijn om ook het Aramese en het Klassiek-Arabisch lidwoord daarmee in overeenstemming te brengen. De Aramese *status emphaticus*-uitgang /-āʾ/ (later /-ā/) die als lidwoord fungeert, is waarschijnlijk veeleer ontstaan uit een aanwijzend partikel */hāʾa/ “zie!”¹⁰ dan uit een ouder demonstrativum /han-, terwijl het Klassiek-Arabisch met zijn geprefigeerde /ʾal-/ of /l-/ wellicht een heel eigen gang is gegaan: sommige wetenschappers willen daarin het ook daarbuiten bekende demonstratieve element /l/ herkennen (bijvoorbeeld Halévy 1891), andere hebben een voorkeur voor nog complexere fonetische processen (zoals Lambdin 1971). In ieder geval ligt er aan de verschillende gestalten van het lidwoord waarschijnlijk niet één enkele oervorm ten grondslag, maar wel een bepaald type element dat voor deze “grammaticalisering” bijzonder geschikt is. Ook werkte ongetwijfeld op

de achtergrond telkens dezelfde kracht mee, die uit al bestaande elementen – want *Urschöpfung* komt in de loop van taalverandering heel zeldzaam voor – de nieuwe categorie in verschillende verschijningsvormen liet ontstaan: taalontwikkeling is nooit ééndimensionaal.

Waarom vertel ik u dit alles? Op het eerste gezicht zou het misschien overbodig kunnen lijken om in deze technische details op te gaan. Maar afgezien van het feit dat ze een indruk geven van het specialisatiegehalte van het vak waarmee ik me bezig houd (en waar ik met volle teugen van geniet!), dragen ze zeker bij tot een veel beter inzicht in de historische situatie aan het begin van het eerste millennium v.Chr. Aan-gezien het Phoenicisch het namelijk mogelijk maakt om de genese van het lidwoord na te gaan, in een tijd dat deze talen al zelfstandig waren, kan deze categorie noch een gemeenschappelijke erfenis zijn uit het vroegste stadium van de Semitische talen (*shared retention*) noch een gedeelde vernieuwing van een oudere tak van de stamboom (*shared innovation*). Kortom: alles wijst op een verschijnsel dat in het geheel niet verklaard kan worden door een verabsolutering van het stamboommodel; de toename van het primaire materiaal heeft het klassieke paradigma ingehaald. In plaats daarvan kan men beter uitgaan van een toestand waarin één linguïstisch element zich over verschillende onafhankelijke samenlevingen heeft uitgebreid, ten gevolge van nauwe onderlinge culturele contacten: tussen het rijk van de “Koningin van Sheba” in Zuid-Arabië en de Aramese vorstendommen in Noord-Syrië, tussen de bedoeïenen in de Noord-Arabische woestijn en de Phoenicische handelaren in de kuststeden – het ontstaan van het lidwoord is een zogenaamd *areal feature* in de breedste zin des woords (cf. Huehnergard 2005: 184–186).

Het feit dat het hier om een heel praktisch grammaticaal element gaat, zou de verspreiding nog bespoedigd kunnen hebben; talen die opeens over een lidwoord beschikken, raken het daarom ook meestal niet meer kwijt. Bovendien zijn er binnen een bepaald corpus van het Oud-Noord-Arabisch, met name de Hasaitische inscripties, bewijzen voor de Aramese *status emphaticus* /-ā/ in de traditionele historische spelling met het teken voor een glottisslag {'} (Sima 2002b: 193–194). Andersom vertoont een sterk “arabiserende” Aramese inscriptie uit Sharjah in de Arabische Golf, als tenminste de moeilijke lezing van de tweede letter klopt, mogelijk tekenen van het Noord-Arabische lidwoord /'al-/ (Teixidor 1992: 700).¹¹ Deze gegevens tonen beslist aan hoe gemakkelijk een dergelijk ontleningsproces kan plaatsvinden, in het bijzonder door de grote mate van culturele uitwisseling op het Arabische schiereiland,¹² waar het Aramees en het Arabisch eeuwenlang directe buurtalen waren. Soms kon dit ook mengvormen of taalwisseling (*code-switching*) binnen één en dezelfde tekst opleveren.¹³ De situatie is in feite dermate complex dat het zo nu en dan zelfs niet mogelijk is om een tekst aan de ene of de andere taal toe te wijzen.

Dit is geen kenmerk van de oudheid alleen: ook het Modern-Zuid-Arabisch heeft zijn lidwoord waarschijnlijk uit plaatselijke Arabische dialecten overgenomen (Sima 2002a), hoewel het Modern-Zuid-Arabisch en het Arabisch – ondanks hun namen – tot twee heel verschillende taalfamilies behoren, die linguïstisch behoorlijk ver van

elkaar af staan. Let wel dat nog in het wetenschappelijke Neolatijn soms het Griekse lidwoord ter precisering wordt gebruikt. Zelfs een specifieke vorm van deze categorie, die, zoals zo vaak, niet echt noodzakelijk is maar waaraan men snel went, kan derhalve gemakkelijk worden overgenomen en verspreidt zich blijkbaar nog eeuwen na zijn ontstaan: het lidwoord is inderdaad één van de meest dynamische innovaties binnen het Semitische vormenstelsel. Het concept van “taalcontact” is dus de belangrijkste aanvulling op het traditionele stamboommodel, en het is de hoogste tijd om daar ook met betrekking tot de “grote lijnen” rekening mee te houden.

Serius genomen, kan het zojuist geschetste bewijsmateriaal de stand van zaken rond de problematische subclassificatie van de Semitische talen vrij grondig door elkaar schudden: mogelijk is ook het reeds genoemde Centraal-Semitisch als geheel niet een tak van talen met een gemeenschappelijke voorganger volgens het stamboommodel, zoals de *communis opinio* suggereert, maar een *Sprachbund* van al lang zelfstandige talen die zich pas als gevolg van taalcontact in bepaalde mate aan elkaar hebben aangepast?¹⁴ Wie niet terugschrikt voor gedachten volledig bezijden de gewone wetenschappelijke orthodoxie, kan nauwelijks weerstand bieden aan de verleiding om dit verschijnsel in verband te brengen met op het eerste gezicht analoge ontwikkelingen in het Middellandse Zeegebied, zoals het ontstaan van het lidwoord in het Grieks: het ontbreekt helemaal in het Myceens, in Homerus komt het nog vrij zelden voor (Μῆνιν ἄειδε in plaats van τῆν μῆνιν ἄειδε en Ἄνδρα μοι ἔννεπε in plaats van τὸν ἄνδρα μοι ἔννεπε, hoewel het beslist om een specifieke toorn en een bijzondere man gaat), dan wordt het opeens gewoon en leidt zelfs tot “hyperdeterminerende” gebruikswijzen in het Modern Grieks, waar het lidwoord ook staat bij reeds bepaalde elementen zoals persoonsnamen. Welnu, deze laatste twee opmerkingen zou ik als student liever niet uitspreken, als hoogleraar echter wel, met *parrhesia* en met groot genoegen!

Wat de bewijsbare feiten betreft, is in ieder geval duidelijk dat het lidwoord binnen de Semitica niet uit één gemeenschappelijke vorm is ontstaan (want dan blijven er altijd vormen over die zelfs de scherpzinnigste fonologische hypothese niet kan verklaren), maar dat dezelfde *tendens*, waarschijnlijk bespoedigd door taalcontact, heeft geleid tot het ontstaan van verschillende lidwoorden uit een beperkt aantal vergelijkbare vormen (met name demonstratieve elementen). Nog meer licht daarop werpt tot slot een analyse van de syntaxis die ten onrechte in de traditionele historische Semitistiek in het geheel nog een kleine rol speelt. Hierin ligt een veelbelovend potentieel voor de toekomst van de Semitische taalkunde. Op het eerste gezicht lijkt namelijk de formele diversiteit van het lidwoord in de genoemde talen in strijd te zijn met zijn homogene gebruik. Volgens de grammatica van de canonieke Semitische schooltalen laat het lidwoord allereerst zien dat het referentiewoord bepaald is, dat wil zeggen dat de hoorder of lezer het op basis van zijn bestaande kennis kan identificeren (Lyons 1999: 274–281; Khan 2001: 85–86). Het markeert dus de altijd inherente communicatieve of “pragmatische” categorie bepaaldheid (*definiteness*; Himmelmann 1997: 41). Het gebruik ervan in het Kanaänitisch, het Aramees en het Noord-Arabisch (tot nu

toe ontbreekt een desbetreffende analyse voor de verschillende “Oud-Zuid-Arabisch” genoemde talen) wordt overal gekenmerkt door enkele voorwaarden, die zo specifiek zijn dat ze duiden op een gemeenschappelijke samenhang:

1. Het lidwoord kan alleen bij het laatste element van een genitivus-reeks staan;
2. het wordt niet gebruikt bij eigennamen of bij zelfstandige naamwoorden met een bezittelijk suffix;
3. attributieve bijvoeglijke naamwoorden moeten dezelfde bepaling hebben als het referentiewoord;
4. een genitivus-relatie tussen een onbepaald en een bepaald zelfstandig naamwoord drukt men uit met een possessiefomschrijving.

Inderdaad zou het *shared innovation* karakter van de syntaxis van het lidwoord grondig verstoord worden door zijn schrille tegenstelling met het areaal-linguïstische karakter van de morfologie. Gelukkig is dat niet het geval. De historische syntaxis kan immers bevestigen dat het lidwoord aanvankelijk helemaal niet zo uniform gebruikt werd. Men heeft al geconstateerd dat het in de oudste Hebreeuwse poëzie vaak ontbreekt, en men beschouwde dit als een kenmerk van de poëtische stijl. Deze impressi-onistische opvatting van de schoolgrammatica toont echter de historisch-taalkundige achterstand in de Hebraïstiek aan. Een scherpere kijk zou benadrukken dat de vroegste stukken in het Oude Testament een Noord-Kanaänitische poëtische traditie reflecteren waarvan de wortels in het tweede millennium liggen, zoals opvallende parallellen met Ugaritische verhalen bewijzen. De stijl van de oudste Hebreeuwse poëzie vindt zijn oorsprong dus in een tijd dat er nog geen lidwoord was; daarom is het in dit taalsysteem nog niet helemaal geïntegreerd en ontbreekt soms waar men het eigenlijk verwacht – net als in de genoemde voorbeelden uit Homerus die wellicht van een vergelijkbare overgangstijd getuigen.

Hoewel belangrijk, raakt de vraag naar aanwezigheid of afwezigheid van het lidwoord, zonder rekening te houden met zijn functie, alleen aan het oppervlak. Voor zijn oorspronkelijke gebruik levert daarentegen een grondige bestudering van de vroegste Phoenicische inscripties het meest verrassende beeld op (Gzella 2006a). Hoewel namelijk zijn morfologische voorloper, het Ugaritische woord /han/, soms bijna als een bepalend element fungeert (Del Olmo Lete / Sanmartín ²2004: 342-343), wordt in de Phoenicische teksten het lidwoord meestal aan zelfstandige naamwoorden geprefigeerd die al bepaald zijn door middel van een aanwijzend voornaamwoord. Voor de markering van de bepaaldheid was een lidwoord dus overbodig geweest; zijn bestaan vereist beslist een andere verklaring. Het is aantoonbaar dat een direct object met een demonstrativum meestal van een lidwoord wordt voorzien, zolang het niet aan het begin van een zin staat of reeds door een *nota obiecti* als zodanig gemarkeerd is. Behalve deze meest frequente gebruikswijze staat het lidwoord ook bij zelfstandige naamwoorden die gevolgd worden door een betrekkelijke bijzin of een

appositie. Hieruit blijkt dat het de functie was van de nieuwe categorie om ofwel een syntactisch afhankelijk element in een zin, ofwel een ondergeschikte bijzin aan te duiden. De beperking tot de gewone markering van bepaaldheid kwam waarschijnlijk pas later in gebruik.

In tegenstelling tot de later overheersende congruentie tussen attribuut en referentiewoord (punt 3, *supra*) draagt een aanwijzend voornaamwoord in het Fenicisch overigens geen lidwoord. Daarmee stemt ook de Moabitische Moša-inscriptie van ca. 835 v.Chr. overeen (KAI 181:3), naast de Hebreeuwse en Fenicische epigrafische teksten de derde hoofdgetuige voor het Kanaänitisch van het eerste millennium. Dezelfde syntactische constructie komt nog heel zelden in het Bijbels Hebreeuws voor (Gen 38:12; Ps 12:8) en misschien ook in een Hebreeuwse inscriptie uit de 7de eeuw (KAI 191:3, cf. Schüle 2000: 56). De andere epigrafische voorbeelden tonen duidelijk aan dat er hier sprake moet zijn van een archaïsme. Als de Hebreeuwse schoolgrammatica nu vereist dat ook het aanwijzende voornaamwoord door het lidwoord geprefigeerd wordt, verwijst dit naar een secundaire ontwikkeling waarin het lidwoord zich, waarschijnlijk *per analogiam*, uitbreidde tot het attribuut. De constructie zonder lidwoord bij het aanwijzende voornaamwoord werd vervolgens geherwaardeerd ten einde specifiek een predicatief gebruik (“dit is een huis”) in plaats van een attributieve betekenis (“dit huis”) tot uitdrukking te laten komen. Bovendien kent het Bijbels Hebreeuws nog in beperkte mate de functie van het lidwoord als relativum, meestal met participia, maar in een paar gevallen ook met finiete werkwoorden (Jos 10:24; 1 Chr 29:17; 2 Chr 29:36; cf. Waltke / O’Connor 1990: §13.5.2d).¹⁵

Het Aramese corpus kent geen direct vergelijkbaar gebruik van het lidwoord om ondergeschikte bijzinnen aan te duiden; met een achteropgesteld element zou dat ook nauwelijks zinvol geweest zijn, omdat het in strijd is met een lineaire zinsopbouw. Desondanks is het ook in de oudste Aramese inscripties blijkbaar niet de functie van het lidwoord om alleen bepaaldheid tot uitdrukking te brengen. Een statistische analyse van het grootste corpus uit de 8ste eeuw toont namelijk aan dat het lidwoord niet zomaar *ad libitum* werd gebruikt, maar dat de bepaalde vorm van een zelfstandig naamwoord door specifieke constructies werd vereist, namelijk ofwel door een constructie met een aanwijzend voornaamwoord met een attributieve functie, ofwel bij een zelfstandig naamwoord dat vervolgens door een bijzin nader wordt uitgelegd (Lambdin 1971: 318–319). Ook hier gaat het dus niet in de eerste plaats om een pure markering van bepaaldheid.

Tenslotte vallen soms al vergelijkbare verschijnselen op in het Arabisch, hoewel die taal vanuit dit perspectief nog verder onderzocht moet worden. Aan de ene kant fungeert bijvoorbeeld in bedoeïenendialecten het onbepaald lidwoord, de zogenaamde “nunatie” (een begrip dat overigens teruggaat op de Leidse Arabist Thomas Erpenius, 1584–1624), niet alleen voor de indeterminatie, maar, net als in het Fenicisch, ook als een soort verbindingsmorfeem. Dit gebruik zou een archaïsch overblijfsel kunnen zijn (Fischer / Jastrow 1980: 96).¹⁶ Het Klassiek-Arabisch, aan de andere kant, kent een constructie – voor de kenners: het gaat om de “*uneigentliche Annexion*” –

waarbij het lidwoord kan worden toegevoegd aan elementen binnen een genitivus-reeks (Brockelmann ¹⁴1960: §138; in strijd met punt 1, *supra*); vergelijkbare uitzonderingen van het genoemde punt 1 zijn ook in het Phoenicisch mogelijk (Gzella 2006a: 11–12). Wellicht is dit een ander bewijs voor de speelruimte die er bestond in de tijd vóórdat het systematische gebruik van het lidwoord vast kwam te liggen.

Uit deze korte analyse kan men verschillende, meer algemene conclusies trekken. Ten eerste is gebleken dat een eenzijdige focus op de vormleer in de historisch-vergelijkende taalwetenschap, in het bijzonder in de Semitistiek, iemand snel op een dwaalspoor brengt: waarlijk, syntaxis is meer dan een toegift. Ook een historisch taalkundige moet daarom altijd de teksten accuraat bestuderen om niet tot een foute slotsom te komen wat overkoepelende ontwikkelingen betreft. Zelfs de meest recente literatuur kent nog een erg grote achterstand op dit vlak: men heeft voortdurend de neiging om een latere syntactische toestand terug te projecteren op een taalstadium waarop die in het geheel nog niet van toepassing is.

Ten tweede betekent de verandering in de syntaxis van het lidwoord tegelijkertijd een verrijking voor het methodologische kader. Het viel reeds op dat de toepassing van een puur stamboommodel zelfs de morfologische aspecten van het lidwoord niet voldoende kan verklaren: daarvoor zijn de gestalten die het lidwoord binnen een heel korte periode aanneemt te verschillend. De hypothese van een golvende uitbreiding via taalcontact verdient daarom in dit geval de voorkeur. Een homogenisering van de specifieke gebruikswijzen langs deze lijnen toont aan dat een oorspronkelijk pluriforme situatie pas in de loop der tijd tot de kenmerkende uniformiteit heeft geleid die in de grammatica van al deze talen standaard is geworden. Gezien de syntactische verandering zou men dus in sommige gevallen verder kunnen komen met het gloednieuwe model van “polygenese en entropie” dat juist aanknoopt bij deze tendens van pluriformiteit naar uniformiteit.¹⁷

Behalve een waardevolle methodologische verrijking levert de bestudering van het Semitische materiaal ook winst op voor de Algemene Taalwetenschap. De ontwikkeling van aanwijzende elementen tot lidwoorden wordt al lang beschouwd als een schoolvoorbeeld voor de zogenaamde “grammaticalisering”, dat wil zeggen voor de metamorfose van een zelfstandig woord tot een morfeem, een puur vormelement dus. Volgens een invloedrijke hypothese verloopt deze verandering zowel lineair als onomkeerbaar: functie A van een element wordt aangevuld door functie B, voor een bepaalde tijd bestaan beide functies naast elkaar, en tot slot wordt functie A volledig door functie B vervangen.

Met het oog op de vroegste Semitische getuigen kan men misschien beter uitgaan van een wat complexer proces: verschillende functies van een demonstratief element zijn verdeeld over specifieke contexten, waarbij dit element onder bepaalde omstandigheden zijn oorspronkelijke aanwijzende functie kwijt kan raken ten gunste van een ander functie, die het vervolgens over de hele breedte kan overnemen (zie ook Epstein 1995: 169–175). In de Semitische talen van Syrië, Palestina en Arabië was de verdeling van de functies van dit demonstratief element over bepaalde contexten ooit individu-

eel verschillend, maar heeft door het aantoonbare taalcontact langzamerhand tot uniforme gebruikswijzen geleid. Om deze reden kan er nauwelijks sprake zijn van een lineaire ontwikkeling van een gemeenschappelijk demonstrativum tot een aanwijzer van bepaaldheid, maar eerder van een gemeenschappelijke tendens om uit verschillende demonstratieve elementen langs specifieke omwegen en wederzijdse beïnvloeding lidwoorden te scheppen, waarvan het gebruik zich pas geleidelijk aan vestigde, maar nog steeds de oorspronkelijke pluriformiteit laat doorschijnen.

De discussie over het lidwoord in de Semitische talen illustreert een opvallende verandering in filologische denkvormen. In vergelijking met de eeuwenlange grammaticale traditie tot en met het begin van de 20ste eeuw is het beeld nu meer “driedimensionaal”. De drie dimensies die aan een moderne kijk ten grondslag liggen zijn synchronie, diachronie en typologie: de *synchronie*, ten eerste, vergt een precieze analyse van een bepaald taalstadium. Wat de beheersing van pure klank- en vormleer van de klassieke Semitische variëteiten betreft, zal het waarschijnlijk nooit meer mogelijk zijn om het meesterschap van de 19de-eeuwse grammatici te evenaren, niet in de laatste plaats wegens de radicale maatschappelijke veranderingen die in de tussentijd zijn gebeurd. Hoe dan ook: *Think not of them, thou hast thy music, too!* Het zijn met name de inscripties die de moderne beschouwer in staat stellen om de ruwe kanten van een taalstelsel niet meer als gekke uitzonderingen te hoeven marginaliseren, maar om ze te laten fonkelen en hun historische achtergrond te begrijpen. Dit is dan, ten tweede, de opdracht van de *diachronie*. De *typologie*, ten derde, vergelijkt “bouwplannen” van onafhankelijke talen om overkoepelende tendensen te ontdekken. Ook de haalbaarheid van deze dimensie duidt op een enorme vooruitgang, want de meeste talen die ons nu voor vergelijking ter beschikking staan, zijn pas vrij recentelijk bekend of worden nog op dit moment ontsloten door middel van nieuw veldwerk – een proces waaraan overigens ook de Aramaïstiek deel heeft, in de vorm van onderzoek naar nog steeds gesproken Aramese talen.

Dames en heren, beste studenten,

Een dergelijk “driedimensionaal” beeld dat ik aan u heb voorgesteld kan de achtergrond van het Hebreeuws en het Aramees beter bepalen, net als de individuele contour van elke variëteit daarvan. Aan de hand van een specifiek voorbeeld wilde ik om deze reden mijn onderzoeksprogramma voor de nabije toekomst ontvouwen en laten zien waar mijn eigen zwaartepunten in het onderwijs zullen liggen. Daarbij gaat het echter niet om een *Glasperlenspiel*, een nutteloze beoefening van pure intellectualiteit – een historisch bewuste lectuur is beslist een buitengewoon veelbelovende manier om met de lacunes, variaties en losse einden in de grammatica van deze talen om te gaan en de beperkingen van onze kennis zo goed mogelijk te compenseren.

Zo omvat historische linguïstiek ook meer dan alleen de geschiedenis van een taal op zichzelf (cf. Gianto 2000): ze leidt tot een manier, ja bijna een kunst om teksten aandachtig te lezen, over hun boventonen te mediteren en hun rijkdom te proeven. Zelfs de geschetste abstractie van classificatie en taalgeneesmodellen heeft daarom ook een

praktische doelstelling, want ze laat een zinnig beeld ontstaan uit individuele gegevens. Wie van de vruchten van de historische linguïstiek ooit echt heeft genoten wil ze niet meer missen.

*Waarde leden van het College van Bestuur
en van het bestuur van de Faculteit der Letteren,
hooggeleerde van Haften, beste Ton,*

Het zijn in het bijzonder de zogenaamde “kleine letteren” die zich aan grote, overkoepelende vraagstellingen wijden en vliegensvlug een afstand van meerdere millenia afleggen. Levendige internationale contacten, samenhang tussen interdisciplinair onderzoek en individueel toegespitst onderwijs, theorievorming op basis van een hoog specialisatiegehalte: deze kenmerken van een moderne universiteit zijn voor de *Orchideenfächer* nooit een extra, maar het dagelijks brood geweest. Daarom trekken ze ook nog steeds buitengewoon heldere geesten aan. In oprechte dankbaarheid voor het grote vertrouwen waarvan mijn benoeming getuigt zal ik ernaar streven om zo goed mogelijk karakter en profiel te geven aan mijn vak, opdat de Leidse Letterenfakulteit ook in de toekomst een klinkende naam blijft houden.

*Waarde leden van het onderwijsinstituut Talen en Culturen van het Midden-Oosten,
beste collegae van de opleiding Hebreeuws-Aramees,*

U allen heeft me op een tactvolle en efficiënte manier wegwijs gemaakt en in uw midden willen opnemen. Mijn dank daarvoor! Een vak dat de transformatie van een gebied als het Midden-Oosten bestrijkt, vanaf de oudheid tot het heden, vergt zonder enige twijfel een behoorlijke resonantieruimte. Ik prijs mij gelukkig om zoveel desbetreffende expertise ter beschikking te hebben en zal uiteraard ook van mijn kant met plezier tot een vruchtbare samenwerking bijdragen.

Bovendien beschouw ik het als een prachtige uitdaging om binnen de vakgroep het structurele samengaan van Hebreeuws en Aramees te mogen, eigenlijk wel te moeten bevorderen. Wegens de beperking van tijd en kracht kan één mens deze talen met hun culturele inbeddingen natuurlijk niet in heel hun chronologische omvang vertegenwoordigen: wie niet oppervlakkig wil worden moet eens zijn gebied bewust kiezen (of een onbewuste keuze leren liefhebben), daarbij blijven en weerstand kunnen bieden aan allerlei andere verlokkingen. Maar het is heel wel mogelijk om als opleiding een verantwoord evenwicht te bereiken, en daarvoor beloof ik alle steun.

Hooggeleerde Hoftijzer, hooggeleerde Muraoka,

Het is mij een bijzonder genoegen bij deze gelegenheid mijn beide voorgangers gezamenlijk te kunnen toespreken. Zoals ik reeds zei: de studie van het Hebreeuws en het Aramees in hun Semitische context aan de Leidse Universiteit kan bogen op een ononderbroken traditie, die teruggaat tot de stichting van onze universiteit in 1575. Het zijn niet alleen de giganten van weleer die de Leidse naam op dit gebied hebben gevestigd; ook het recente verleden heeft grootheden gekend die de Semitische filolo-

gie haar vooraanstaande plaats aan ons instituut hebben doen behouden. Weest ervan verzekerd dat ik het als een niet geringe plicht voel de eerbiedwaardige traditie, die u beiden met zoveel inzet in de afgelopen jaren hebt voortgedragen, ook in de toekomst te waarborgen.

Sehr geehrter, lieber Herr Beyer,

Gerade erscheint die 21. Auflage des “Großen Brockhaus”, der ältesten und bekanntesten deutschen Enzyklopädie. Wer dort unter dem Stichwort “aramäische Sprache” nachschlägt, wird auf einen einzigen Namen verwiesen: den Ihren. Manchen würde so etwas aufblähen bis zum Platzen, Sie hingegen werden es mit allem Gleichmut zur Kenntnis nehmen. Ich kann nun nicht sagen, was mich mehr beeindruckt – Ihre kolossale wissenschaftliche Lebensleistung als Nestor der Aramaistik, der einem ganzen Fach sein Siegel aufgeprägt hat, oder die menschliche Tiefe und Redlichkeit, in der Ihr Werk wurzelt. Mit beidem stehen Sie mir seit unserer ersten Begegnung selbstlos und unablässig zur Seite, nach der Habilitation in Heidelberg und dem Berufungsverfahren jetzt hier, bei der alltäglichen, für einen Wissenschaftler glücklicherweise immer auch unalltäglichen Arbeit, wo ich hoffe, wenigstens etwas von dem weitergeben zu können, was ich von Ihnen empfangen durfte und noch immer empfangen.

Hooggeleerde Gianto, beste Gus,

Voordat ik naar Heidelberg vertrok, heb ik in Rome onder jouw leiding tot ontwikkeling kunnen brengen wat ik nu als mijn wetenschappelijke identiteit beschouw: de combinatie van historisch-vergelijkende Semitische filologie en moderne linguïstiek. Jij hebt voortdurend geprobeerd om aan mijn wetenschappelijke hartstocht maat en vorm te geven. Het was inderdaad een openbaring om jou tegen te komen; ik hoop nog veel te verwezenlijken van waartoe jij ooit hebt aangezet.

Ik ben zelf niet via een directe weg in dit vak beland, maar werd al eerder door verschillende leermeesters in verschillende disciplines opgeleid. Dit was beslist geen *jāhiliyya*, geen tijd van onwetendheid, en ik blik met plezier daarop terug! Een sterke persoonlijke invloed op mijn ontwikkeling als taalkundige hadden tijdens vroegere jaren in het bijzonder ook Manfred Dietrich, Christian Gnllka, Jan Lambrecht, Werner Mayer en Craig Morrison. Kenmerkend voor hen allen is op de één of andere manier een verbinding tussen zuiver filologische benaderingen en bredere theologische vraagstellingen. Deze verbinding blijft ook voor mij een verplichting. Los van iedere tijdgeest, stromingen en gebakken lucht staat de oorspronkelijke bedoeling van deze leerstoel nog steeds op één lijn met de kern van mijn eigen leeropdracht: scherpte en diepte te geven aan de bestudering van de Bijbeltekst.

Ik heb gezegd.

- * Madelon Grant heeft niet alleen het Nederlands van deze tekst doorslaggevend verbeterd, maar ook de gang van gedachten duidelijk verhelderd. Daarvoor, en voor zoveel meer, wil ik haar oprecht danken! Verdere waardevolle opmerkingen hebben ook Martin Baasten en Hannah Neudecker bijgedragen.
- 1 Gemakshalve is het zinvol om “epigrafische teksten” te gebruiken als overkoepelend begrip voor alle teksten buiten de handschriftentraditie en dit begrip niet te beperken tot getuigen op duurzaam materiaal.
 - 2 Cf. het artikel “Dunkle Jahrhunderte” in: *Der Neue Pauly* 3, Stuttgart / Weimar 1997, 838–843.
 - 3 De theorie van Voigt (1998: 236–248), die stelt dat reeds het oerstadium van de Semitische talen een lidwoord kende, is onhoudbaar; het enige positieve argument daarvoor rust op een foute interpretatie van het Akkadische suffixum /-ān/ (cf. Gzella 2006a: 1 met opmerking 2; Streck 2005).
 - 4 Tenminste de Tel-Siran-inscriptie uit de 7de eeuw v.Chr. (KAI 308) beschikt herkenbaar over dit type lidwoord (cf. de drie voorbeelden in r. 4), terwijl de oudere citadel-inscriptie uit Amman, geschreven rond 800 v.Chr. (KAI 307), geen houvast biedt of het lidwoord toevallig in de tekst ontbreekt of in die tijd nog geen vast deel van het vormenrepertoire was (zie Schüle 2000: 53–54, die echter ervan uitgaat dat het lidwoord noodzakelijk determinatie tot uitdrukking brengt, wat op basis van het Phoenicisch niet klopt).
 - 5 In recente studies (cf. Stein 2003: 5 met n. 26) wordt echter steeds meer rekening gehouden met de specifieke kenmerken van het Sabees ten opzichte van de andere “Oud-Zuid-Arabische” talen. Hieruit blijkt al een mogelijke revisie van de conventionele indeling naar voren te komen.
 - 6 Nog steeds is de vocalisering van de Oud-Zuid-Arabische voorbeelden onzeker, maar gezien de spelling van de betreffende meervoudsvormen lijkt het inderdaad zeer waarschijnlijk te zijn dat ook de enkelvoudsvormen casusuitgangen hadden. Stein (2002: 218–220; 2003: 84–85.95–97) gaat ervan uit dat deze uitgangen achter het lidwoord werden gevoegd. Dat kan theoretisch, maar als het determinerende element ook hier inderdaad een zelfstandig demonstrativum */han/ was (cf. *infra*), werd het waarschijnlijk veeleer aan de casusuitgang aangehecht, dus */šalmu- / > /šalmuan/. (Stein zelf is onder de invloed van Voigt’s ongegronde hypothese dat het lidwoord uit een nominaalafformatief /-ān-/ is ontstaan – en daarom natuurlijk vóór de casusuitgang had moeten staan –, cf. 2003: 96, n. 391.)
 - 7 Macdonald (2004: 517–518). Sommige Oud-Noord-Arabische dialecten hebben wellicht helemaal geen lidwoord.
 - 8 De vroegst mogelijke getuige van deze vorm komt al voor in een Neo-Assyrische spijkerschrifttekst uit 733 v.Chr., maar wegens de assimilatie kan het morfeem zowel /han-/ als /’al-/ zijn (Livingstone 1997). Duidelijk is echter het lidwoord /’al-/ in de reeds door Herodotus genoemde Arabische godin Ἰλαλάτ (I,131; III,8).

- 9 Cf. Rubin (2005: 65–81) voor het meest recente overzicht van de bestaande literatuur, hoewel zijn eigen conclusies niet kunnen overtuigen en vaak gebaseerd zijn op onvoldoende kennis van de feiten.
- 10 Beyer (2004: 47, ad 81). Een afleiding van */han/ via */-a³/ (zo ook Rubin 2005: 68.79f) is hier beslist fout, omdat /a³/ in het Aramees /ē/ wordt en niet /ā/; daarom moet de /ā/ al oorspronkelijk lang geweest zijn.
- 11 De {l} is helaas niet duidelijk, maar lijkt op de foto sterk op de volgende {n}, daarom is het Arabische lidwoord ondanks de andere Arabismen in deze tekst niet met zekerheid bewijsbaar: in plaats daarvan zou men bij het eerste woord ook aan een deiktisch partikel ³n “Zie!” kunnen denken.
- 12 Een aantal inscripties laat zien dat het Aramees ook in Oost-Arabië verspreid was, cf. Healey / Bin Seray (1999/2000).
- 13 Het Arabische substratum in het Aramees van de Nabateërs in woordenschat en syntaxis is niet te miskennen (Gzella 2006b); de pas sinds enkele jaren bekende ‘En-‘Avdat-inscriptie uit de Negev tenslotte (ca. 90–150 n.Chr., cf. Testen 1996) springt na een Aramees begin volledig over op het Arabisch, wellicht om een traditionele spreuk te citeren. Hiermee levert deze inscriptie de oudst dateerbare Arabische tekst. Hoewel de inhoud nog erg discutabel lijkt, is de taal niet in de laatste plaats wegens het lidwoord /³al-/ (l. 4) vrij duidelijk herkenbaar.
- 14 In het bijzonder de positie van het Arabisch is moeilijk te bepalen: aan de ene kant deelt het een vergelijkbaar type werkwoordensysteem met het (in dit opzicht innovatievere) Kanaänitisch en Aramees. Aan de andere kant heeft het echter ook “gebroken” meervoudsvormen, net als het Ethiopisch dat niet tot het Centraal-Semitisch behoort. Mocht het nu toch niet lukken om deze meervoudsvormen als Proto-Semitisch te reconstrueren (dit probleem is mijns inziens nog niet definitief opgelost), dan beschikt het Arabisch over een isoglosse met het Ethiopisch, wat uiteindelijk de sub-classificatie van het Centraal-Semitisch in de war brengt.
- 15 Vanuit een synchroon perspectief betekent dit dat een dergelijke betrekkelijke bijzin de plaats van een bijvoeglijk naamwoord inneemt en daarom van een lidwoord voorzien kan worden (Brockelmann 1956: §150a). Maar dit gebruikt heeft een bepaalde historische achtergrond (cf. in het algemeen Khan 2002: 165).
- 16 Gezien de situatie in het Phoenicisch blijkt het in principe niet onmogelijk om ook hier een oudere gebruikwijze aan te nemen, in plaats van de visie dat de numatie “dann eine neue Funktion, die der Anbindung attributiver Ergänzungen, übernommen” heeft (Fischer / Jastrow 1980, *ibidem*).
- 17 De toepassing van dit model op de ontwikkeling van de Semitische talen zoals gebeurd door Edzard 1998, overtuigt nog niet volledig, maar het is al duidelijk dat het in ieder geval bepaalde ontwikkelingen binnen specifieke taalstadia beter kan verklaren dan de meer traditionele benaderingen.

Literatuurlijst

- Beekes, Robert S.P.
1995 *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction.* Amsterdam / Philadelphia.
- Beyer, Klaus
1984–2004 *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der Fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten.* I–II en supplement. Göttingen.
- Brockelmann, Carl
1956 *Hebräische Syntax.* Neukirchen.
1960 *Arabische Grammatik.* 14de ed. Leipzig.
- Chomsky, Noam
1951 *Morphophonemics of Modern Hebrew.* Master's Thesis, University of Pennsylvania.
- Del Olmo Lete, Gregorio / Joaquín Sanmartín
2004 *A Dictionary of the Ugaritic Language* (Handbuch der Orientalistik I,67). I–II. 2de ed. Leiden.
- Edzard, Lutz
1998 *Polygenesis, convergence, and entropy. An alternative model of linguistic evolution applied to Semitic linguistics.* Wiesbaden.
- Eißfeldt, Otto
1948 *Von den Anfängen der phönizischen Epigraphik: nach einem unveröffentlichten Brief von Wilhelm Gesenius.* Halle.
- Epstein, Richard
1995 "The Later Stages in the Development of the Definite Article: Evidence from French". In: H. Andersen (ed.), *Historical Linguistics 1993. Selected Papers from the 11th International Conference on Historical Linguistics, Los Angeles, 16–20 August 1993*, 159–175. Amsterdam / Philadelphia.
- Fischer, Wolfdietrich / Otto Jastrow (eds.)
1980 *Handbuch der arabischen Dialekte* (Porta Linguarum Orientalium). Wiesbaden.
- Garr, W. Randall
1985 *Dialect Geography of Syria-Palestine: 1000–586 B.C.E.* Philadelphia.
- Gianto, Agustinus
2000 "Historical Linguistics and the Hebrew Bible". In: S. Graziani (ed.), *Studi sul Vicino Oriente Antico dedicati alla memoria di Luigi Cagni* (Istituto Universitario Orientale. Dipartimento di Studi Asiatici. Series Minor LXI), 1553–1571. Napoli.

- Grant, Madelon Alys
2005 "De eerste drie: Hebreeuws in Leiden rond 1600". Verschijnt binnenkort in: *Alef-Beet* 15.
- Gzella, Holger
2004 *Tempus, Aspekt und Modalität im Reichsaramäischen* (Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 48). Wiesbaden.
2005 "Morgenländische Sprachen und die europäische Grammatiktradition". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 95, 63–85.
2006a "Die Entstehung des bestimmten Artikels im Semitischen: Eine 'phönizische' Perspektive". *Journal of Semitic Studies* 51, 1–18.
2006b "Das Aramäische in den römischen Ostprovinzen: Sprachsituationen in Arabien, Syrien und Mesopotamien zur Kaiserzeit". *Bibliotheca Orientalis* 63, 15–39.
- Hackett, Jo Ann
2002 "The Study of Partially Documented Languages". In: S. Izre'el (ed.), *Semitic Linguistics: The State of the Art at the Turn of the Twenty-First Century* (Israel Oriental Studies 20), 57–75. Winona Lake.
- Halévy, Joseph
1891 "L'article hébreu". *Revue des Études Juives* 23, 117–121.
- Harris, Zellig S.
1936 *A Grammar of the Phoenician Language* (American Oriental Series 8). New Haven.
1939 *Development of the Canaanite Dialects* (American Oriental Series 16). New Haven.
- Healey, John F. / Hamad Bin Seray
1999/2000 "Aramaic in the Gulf: Towards a Corpus". *ARAM* 11, 1–13.
- Himmelman, Nikolaus P.
1997 *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur* (Linguistische Arbeiten 362). Tübingen.
- Huenergard, John
1995 "What is Aramaic?" *ARAM* 7, 265–286.
2002 "Comparative Semitic Linguistics". In: S. Izre'el (ed.), *Semitic Linguistics: The State of the Art at the Turn of the Twenty-First Century* (Israel Oriental Studies 20), 119–150. Winona Lake.
2005 "Features of Central Semitic". In: A. Gianto (ed.), *Biblical and Oriental Essays in Memory of William L. Moran* (Biblica et Orientalia 48), 155–203. Rome.
- Jastrow, Otto
2005 "Der bestimmte Artikel im Aramäischen – ein Blick auf 3000 Jahre Sprachgeschichte". In: B. Burtea et al. (eds.), *Studia Semitica et*

Semito-aramitica. Festschrift für Rainer Voigt anlässlich seines 60. Geburtstages am 17. Januar 2004 (Alter Orient und Altes Testament 317), 137–150. Münster.

Khan, Geoffrey

2001 “The use of the indefinite article in Neo-Aramaic”. In: A. Zaborski (ed.), *New Data and New Methods in Afroasiatic Linguistics. Robert Hetzron in memoriam*, 85–94. Wiesbaden.

2002 “The Study of Semitic Syntax”. In: S. Izre’el (ed.), *Semitic Linguistics: The State of the Art at the Turn of the Twenty-First Century* (Israel Oriental Studies 20), 151–172. Winona Lake.

Lambdin, Thomas O.

1971 “The Junctural Origin of the West Semitic Definite Article”. In: H. Goedicke (ed.), *Near Eastern Studies in Honor of W.F. Albright*, 315–333. Baltimore.

Lidzbarski, Mark

1898 *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik nebst ausgewählten Inschriften*. Weimar.

Livingstone, Alasdair

1997 “An Early Attestation of the Arabic Definite Article”. *Journal of Semitic Studies* 42, 259–261.

Lyons, Christopher

1999 *Definiteness*. Cambridge.

Macdonald, Michael C.A.

2004 “Ancient North Arabian”. In: R.D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World’s Ancient Languages*, 488–533. Cambridge.

Miller, Cynthia L.

2004 “Methodological Issues in Reconstructing Language Systems from Epigraphic Fragments”. In: J.K. Hoffmeier / A. Millard (eds.), *The Future of Biblical Archaeology. Reassessing Methodologies and Assumptions*, 281–305. Grand Rapids.

Rubin, Aaron D.

1999 *Studies in Semitic Grammaticalization* (Harvard Semitic Studies 57). Winona Lake.

Schüle, Andreas

2000 *Die Syntax der althebräischen Inschriften. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Hebräischen* (Alter Orient und Altes Testament 270). Münster.

Sima, Alexander

2002a “Der bestimmte Artikel im Mehri”. In: W. Arnold / H. Bobzin (eds.), „*Sprich doch mit deinen Knechten Aramäisch, wir verstehen*

- es!“: *60 Beiträge zur Semitistik. Festschrift für Otto Jastrow zum 60. Geburtstag*, 647–668. Wiesbaden.
- 2002b “Die hasaitischen Inschriften”. In: N. Nebes (ed.), *Neue Beiträge zur Semitistik. Erstes Arbeitstreffen der Arbeitsgemeinschaft Semitistik in der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft vom 11. bis 13. September 2000 an der Friedrich-Schiller-Universität Jena* (Jenaer Beiträge zum Vorderen Orient 5), 167–200. Wiesbaden.
- Stein, Peter
- 2002 “Gab es Kasus im Sabäischen?”. In: N. Nebes (ed.), *Neue Beiträge zur Semitistik. Erstes Arbeitstreffen der Arbeitsgemeinschaft Semitistik in der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft vom 11. bis 13. September 2000 an der Friedrich-Schiller-Universität Jena* (Jenaer Beiträge zum Vorderen Orient 5), 201–222. Wiesbaden.
- 2003 *Untersuchungen zur Phonologie und Morphologie des Sabäischen* (Epigraphische Forschungen auf der Arabischen Halbinsel 3). Rahden.
- Streck, Michael P.
- 2005 “Simply a seller, nothing but gods. The nominal suffix *-an* in Old Babylonian”. Verschijnt binnenkort in: *Babel und Bibel 2* (Diakonoff Memorial Volume).
- Teixidor, Javier
- 1992 “Une inscription araméenne provenant de l’Émirat de Sharjah (Émirats Arabes Unis)”. *Comptes rendus de l’Académie des Inscriptions & Belles-Lettres*, 695–707.
- Testen, David
- 1996 “On the Arabic of the ‘En ‘Avdat Inscription“. *Journal of Near Eastern Studies* 55, 281–292.
- Ungnad, Arthur
- 1907 “Der hebräische Artikel”. *Orientalistische Litteratur-Zeitung* 10, 210–211.
- Voigt, Rainer
- 1998 “Der Artikel im Semitischen”. *Journal of Semitic Studies* 43, 221–258.
- Waltke, Bruce K. / Michael O’Connor
- 1990 *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*. Winona Lake.